

*Шендрікова С.П.
(Сімферополь, Украіна)*

ІСТОРІОГРАФІЯ ПІТАННЯ ВІНІКНЕННЯ ЛІБЕРАЛЬНОГО ПОЛІТИЧНОГА РУХУ КРЫМСЬКІХ ТАТАР

Загальна вядома, што історыографічны аналіз неабходны ў будь-якому навуковым творы пра мінулае. Безперечна, што ступінь працаванасці історычнай спадшчыны ў працах можа істотна рэзніцца. Деякі тэмы разроблены дастаткова, іншы ж патрабуюць паглыбленага вивчення.

Саме такая сітуацыя склалася з тэмай пра вынікнення ліберальна-політычнага руху сярод крымскіх татар на пачатку ХХ ст, якая доследжана яшчэ недастаткова.

Вивчення, осмыслення ліберальнага руху тюркомусульман Російскай імперіі пачалося майже відразу. Це по гарячых слідах робілі аглядачы російскіх політычных часопісів, сярод нях треба зазначыці співробітнікі газеты «Россия» М.Шахтацінскага та Міхаель Бека. Вони давалі попередній аналіз політычных падій, рэгулярна робілі агляды мусульманскай ліберальнай прэсы тощо.

Відомы і іншы прыклады зацікаўлення політычных кіл Російскай дзяржавы грамадскімі праблемамі тюркомусульман пачатку ХХ ст. Саме тоді выйшла друком невялічка кніжка С.Г.Рыбакова «Устройство и нужды управления духовными делами мусульман в России» [1]. Ці праблемы, як вядома, дуже турбувалі ліберальна наладжаную інтэлігенцыю мусульман краіны. Автор запропонуваў свае бачення гэтага пытання, хоча, безіагледна, намагався ўрахуваті й ідэалагічны напрацавання ліберальных лідэраў тюркомусульман.

З досыць поміркованых пазіцыяў выступіў відомы історык культурнага руху татар Новавольска та Прыуралья Дж.Валідов [2]. У сваёй работы «Очерк истории образованности и литературы татар (до революции 1917 г.)» він даваў пазітыўную ацэнку дзейнасці просвітан і нацыянальных лібералаў. Автор вызнаваў значную ролю крымскіх татар у вынікненні й развітку ўсяго багатаплановага працэсу агульнага рэфармування грамадскага і культурнага жыцця мусульман Російскай імперіі.

З досыць рэзкімі ацэнкамі ролі імперскага ўрада і мясцевых адміністрацый выступіў відомы дзяч мусульманскага руху перыяду грамадзянскай вайны ў Росіі А.Крыцінскі [3]. Яго пазіцыя базувалася на беззастережнай крытыцы практычна ўсіх дзейўраў урада й коланіяльнай адміністрацыі. А.Крыцінскі выкрываў усіх прорахунікі й майже не бачыў нічога такога, што магло б здатыся прагрэсіўным. Пазітыўным у яго работы ё тэ, што напрыкінці сваіх досыць тэндэнцыйных дакументаваных нарысів він навів чысленныя точныя копіі архівных матэрыялаў, які зберігаліся ў фондах архіву таврыйскага губернатара і маглі б быці недаступнымі сучасным доследнікам.

Після встанавлення радянскай ўлады пачалося актывнае вивчення рэвалюцыйнага мінулага. Безперечна, становлення доследнікіў да «непролетарскіх рухів» было пераважна негатыўным, таму джадыдзізм та ліберальны рух тюрко-мусульманскіх народаў Російскай імперіі было майже адразу выкрэслена з спіску пазітыўных.

Більше таго, пачалося актывнае выкрывленне, а подекуды й цькуванне ідэалагічнай базы та канкретнай політычнай работы лібералаў-мусульман. Ёх звывувачувалі ў співпраці з кансерватыўнымі сіламі, царатам, ўрадам, у пидконтрольнасці панісламісцкай та

пантюркістській ідеології. Наостанок їм закидали ще й релігійність, що було вже занадто для атеїстичної держави, якою був СРСР, особливо в 20–30 роки ХХ ст.

Серед таких досліджень можна зазначити праці Л.Климовича «Ислам в царской России» [4] та колективну працю А.Аршаруні та Г.Габідулліна «Очерки пан-исламизма и пантюркизма в России» [5]. Позитивним у цих в цілому політично заангажованих роботах є те, що автори вперше на широкому історичному тлі охопили події, які відбувалися всередині майже всіх тюркомовних народів країни. Не обминули вони й визначної ролі ліберальних ватажків кримських татар.

Наступними дослідженнями з теми є роботи відомих партійних діячів Криму А.Бочагова і В.Єлагіна [6] та місцевого комсомольського ватажка Т.Боятжієва [7]. З ортодоксально комуністичних позицій вони викривали «контрреволюційні» дії та «класову сутність» кримськотатарського лібералізму на початку ХХ ст. Цінним у роботах є те, що вони базуються на досить цікавому, хоч і тенденційно підбраному фактичному матеріалі.

У повоєнні часи історія кримських татар майже не вивчалась. Проте загальні дослідження з тюркомусульманського громадського та суспільно-політичного руху хоч і не заохочувались, але остаточно й не припинялись. З часом у радянській історіографії відбувалися певні переоцінки цінностей. Так, у тюркському національному русі, який виник саме з ліберальної ідеї, було виділено власне лібералів та революційних демократів. Їх полярність і непримиренне ставлення одне до одного шгучно роздмухували офіційні комуністичні ідеологи. Найбільш ємно та безанеляційно була викладена партійна точка зору на цей рух та його складові частини у колективних монографіях з історії окремих тюркських союзних та автономних республік [8]. Ці роботи цікаві не тому, що в них віддзеркалена офіційна точка зору, а через те, що в них використовувалися числені регіональні дані. Більше того, своїм існуванням вони опосередковано доводили існування загальнотюркських та релігійних інтересів ліберальної інтелігенції в загальноросійському масштабі. До речі, у них зустрічались й імена кримськотатарських політичних діячів, але все ще з заідеологізованими ярликами.

У 60 – 80 роки ХХ ст. найбільш інтенсивними стали дослідження, започатковані в Татарстані. Ліберальний рух у контексті революційної ситуації в Поволжі та Приураллі вивчали Р.І.Нафігов, А.Циунчук та Х.Хасанов [9]. Їхній історіографічний доробок є значним. У своїх працях вони використали численну джерельну базу, а окремі частини монографій й до сьогодні мають науковий інтерес. Зрозуміло, що й ці автори не уникли певної заідеологізованості, упередженості, що, безперечно, не може бути визнано позитивним.

Ідеологію джадидизму та лібералізму вивчав і вивчає відомий татарський філософ Я.Г.Абдуллін [10]. Спочатку він намагався з марксистсько-ленінської методологічної позиції висвітлити основні ідеологічні засади татарського лібералізму. У деяких аспектах йому вдалося зробити об'єктивні узагальнення, висновки. Так, з більшістю висновків у його роботі «Очерки истории татарской общественной мысли» [11] можна погодитися й використовувати у подальших наукових дослідженнях.

Важливі політичні оцінки ліберальної ідеології того часу дав К.Фасеев [12]. Виступаючи на конференції «Ленинизм и современная идеологическая борьба в национальном вопросе», він критикував панісламізм як одну з форм націоналізму

тюркських народів Російської імперії. Він дуже негативно оцінював ідеї національних лібералів початку ХХ ст. і зробив це, зрозуміло, з точки зору комуністичної партії.

Загалом дослідження вчених радянської доби носять відбиток двоїстості. З одного боку, опрацьовано і введено в науковий обіг великі пласти раніше невідомої інформації. З іншого боку, дослідники вимушено (чи й свідомо) робили хибні висновки, які базувалися на вимогах більшовицької ідеології та агресивного комунізму.

З другої половини 80 років ХХ ст. активізувався процес об'єктивного вивчення історії національного лібералізму тюркських народів Російської імперії, їх ідеологічних засад, діяльність окремих лідерів тощо. Реакцією на процеси лібералізації в суспільному житті СРСР напередодні розвалу свідчать якісні та неупереджені дисертаційні роботи вчених В.Алієва, С.Ауелбекова, В.Бабіна, В.Ганкевича, В.Зоріна, Р.Мухаммедінова, Р.Фахрутдінова та А.Юнусової [13]. Автори опрацювали нові пласти наукової інформації, зробили аналіз ситуації в тюркських регіонах Російської імперії початку ХХ ст. Вони довели, що ліберальний рух тюркомусульман був позитивним явищем, але, на жаль, малопотужним і недостатньо впливовим. Позитивним явищем епохи стало зняття тавра з кримськотатарського народу. Уже розроблено методологію вивчення його минулого, а також надано ученим реальну можливість проводити наукові дослідження з історико-політичних тем.

Вивченням історії національних рухів мусульман Росії займаються російські сходовознавці. Їх наукові розробки часто носять концептуальний характер. Серед учених, які досліджують ключові питання виникнення і розвитку тюркської моделі російського лібералізму, треба зазначити А.Іонову, Р.Ланду, В.Козбаненку, С.Ісхакову, Н.Сидоренку та інших [14]. Проте в їх роботах не аналізуються регіональні особливості, які, як відомо, існували серед кримських мусульманських лібералів і були зумовлені суттєвими ідеологічними розбіжностями.

Найбільш помітний внесок у розробку історії тюркського лібералізму початку ХХ ст. роблять вчені Татарстану. Вони узагальнили численні джерела, опрацювали багато літератури й зробили цілком слушні висновки. Серед таких робіт треба зазначити дослідження Р.Мухаммедінова, Р.Мухаметшина, Ф.Султанова, Д.Усманової, А.Хабутдінова та Л.Ямасвої [15].

Проте висновки у цих розвідках, які стосуються цілком ймовірних регіональних фактів, часом переносяться на загальну ситуацію на всьому тюркомусульманському просторі Російської імперії початку ХХ ст. Це призводить до ненавмисного ігнорування особливостей інших регіонів. А вони, звичайно, існували і на Кавказі, і в Середній Азії, і, зрозуміло, в Криму.

Останнім часом з'являється досить велика за обсягом література, яка присвячується окремим епізодам культурного та громадського життя кримських татар наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Вчені України та інших пострадянських країн аналізують процеси, які передували виникненню кримськотатарського ліберально-політичного руху. Це, насамперед, стосується просвітянського етапу громадського життя та його складової частини – джадидистського руху. Найбільш відомими дослідниками цієї тематики є академік А.Ізмайлов, доктор педагогічних наук А.Аблаєв та доктор історичних наук В.Ганкевич [16].

Пошвавлюється вивчення й наступного – політичного етапу громадського життя кримських татар. Традиційно продовжуються дослідження з історії революційної доби в Криму. Все пильнішу увагу привертають сюжети, пов'язані з кримськотатарським національним рухом початку ХХ ст. [17].

Завжди цікавилися минулим тюркомусульманських народів Російської імперії вчені західних країн і Туреччини. Вони спиралися на доступні їм матеріали. Ця робота не переривалась у часі, як це, наприклад, сталося з кримськотатарською історією за радянсько-сталінських часів. (Хоча треба зазначити, що інтенсивність та кількість таких досліджень не завжди може задовольнити інтереси науки.) Досягнуто значних успіхів у вивченні історії національного лібералізму тюркомусульман Російської імперії початку ХХ ст. Певне зацікавлення у цих вчених викликає початок політичного життя кримських татар, аналіз ідеологічних платформ, вивчення генези та принципових змін в історичному процесі аж до сьогодення. Тому дослідники все частіше звертаються до історії виникнення і розвитку ліберального руху кримських татар і тим самим шукають відповіді на певні політологічні запитання сьогодення.

Важливі наукові розробки належать англomовним ученим. Їм вдалося досить якісно й об'єктивно висвітлити важливі аспекти розвитку політичної ситуації на мусульманському Сході взагалі й на тюркському просторі Російської імперії зокрема. Серед таких авторів треба зазначити А.Беннігсена, Е.Лаззеріні, Г.Антоніуса, Дж.Ландау та Т.Кутгнера. Зокрема останній опублікував ґрунтовну наукову розвідку з проблеми скликання Всесвітнього мусульманського конгресу в Каїрі [18].

Німецькомовна література з цієї теми представлена працями відомих європейських вчених Е.Кірімалія, А.Вамбері, А.Капеллера, М. та Р. Хартманів [19]. У різний час вони досліджували політичні процеси в мусульманському світі взагалі і в кримськотатарському зокрема. Зрозуміло, що зверталась увага і на історію виникнення та розвитку ліберального руху серед тюркомусульманських народів Росії початку ХХ ст.

Найбільш цікавими науковими розробками турецьких вчених можна визнати публікації Х.Кірімлі [20]. У них він на основі надзвичайно багатого фактичного матеріалу розглядає конкретні явища з історії політичного життя кримських татар на початку ХХ ст. У своїх роботах Х.Кірімлі використовує численні спогади діячів, які опинились у Туреччині, інший доступний йому джерельний матеріал.

У цій роботі використано матеріали французького сходознавчого часопису «Revue du Monde musulman», на сторінках якого зафіксована важлива інформація про початок громадського життя тюркських народів Росії. Вона давалась регулярно з високим ступенем об'єктивності. У журналі друкувалися статті відомих орієталістів та діячів мусульманського руху того часу С.Дезормо, І.Хамета, Л.Бува, С. Аль-Бакрі та інших [21].

Взагалі історіографія питання, представлена вітчизняними, російськими, радянськими та закордонними дослідженнями, на перший погляд може здатися достатньою. Але існують певні суттєві прогалини, які можна пояснити ідеологічними принципами, що їх сповідували окремі вчені, браком архівного матеріалу тощо. У даній роботі робиться одна з перших спроб узагальнити числений історіографічний матеріал, виявити інформативні та концептуальні прогалини й зробити наукові висновки про

історію виникнення та розвитку національно-ліберального руху кримських татар початку ХХ ст.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Рыбаков С.Г. Устройство и нужды управления духовными делами мусульман в России. – Пг., 1917.
2. Валидов Дж. Очерк истории образованности и литературы татар (до революции 1917 г.). – М.–Пг.: Гиз, 1923.
3. Кричинский А. Очерки русской политики на окраине. – Баку: Изд – во Союза мусульманской трудовой интеллигенции, 1919. – Ч. 1. – 296 с.
4. Климович Л.И. Ислам в царской России. Очерки. – М.: ГАИЗ, 1936.
5. Аршаруни А., Габидуллин Г. Очерки пан-исламизма и пантюркизма в России. – М.: «Безбожник», 1931.
6. Бочагов А.К. Милли Фирке – национальная контрреволюция в Крыму. Очерк. – Симферополь: Крымгосиздат, 1930.; Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы // Забвению не подлежит. (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). – Казань: Татарское книжное изд-во, 1992. – С. 74–117.
7. Боятжиев Т. Крымскотатарская молодёжь в революции. Краткий очерк из истории националистическо-буржуазного и коммунистического движения среди татарской молодёжи Крыма. – Симферополь: Крымгосиздат, 1930.
8. История Азербайджана. Т. 2. - От присоединения Азербайджана к России до февральской буржуазно-демократической революции 1917 г. – Баку: Изд-во АН АзССР, 1960. – 953 с.; История Казахской ССР с древнейших времён до наших дней. – Алма-Ата: Казахское объединённое государственное издательство, 1949. – Т. 1. – 511 с.; История Киргизской ССР с древнейших времён до наших дней в 5-ти т. – Т. 2. – Фрунзе: Кыргызстан, 1986. – 480 с.; История народов Узбекистана. Т. 2. - От образования государства Шейхбанидов до Великой Октябрьской социалистической революции. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1947. – 424 с.; История Таджикской ССР. Душанбе: Маориф, 1983. – 400 с.; История Татарской АССР. – Казань: Таткнигоиздат, 1973. – 240 с.; История Туркменской ССР. – Ашхабад: Изд-во АН ТССР, 1957. – Т. 1. – 531 с.
9. Нафигов Р. И. Формирование и развитие передовой татарской общественно-политической мысли. (Очерк истории 1895 – 1917 гг.). – Казань: Изд-во Казанского гос. ун-та, 1964. – 445 с.; Нафигов Р. И., Циунчук А. Г. В борьбе против царизма и буржуазного национализма. (Из истории революционно-демократических и марксистских кружков в Поволжье). – Казань: Изд-во Казанского гос. ун-та, 1983. – 134 с.; Хасанов Х. Х. Революция 1905 – 1907 гг. в Татарии. – М.: Наука, 1965. – 326 с.].
10. Абдуллин Я. Г. Джадидизм, его социальная природа и эволюция: Из истории татарской общественной мысли. – Казань: [ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова КФ АН СССР], 1979. – С. 91 – 117.; Абдуллин Я. Г. Татарская просветительская мысль. (Социальная природа и основные проблемы). – Казань: Татарское книжное изд-во, 1976. – 318 с.
11. Очерки истории татарской общественной мысли. – Казань, 2000.
12. Фасеев К. Ф. О панисламизме как одной из форм национализма // Ленинизм и современная идеологическая борьба в национальном вопросе. – М.: Институт философии АН СССР. Общество «Знание» Литовской ССР, 1970. – С. 151 – 163.
13. Алиев В. М. Ислам и азербайджанское просвещение (последней четверти XIX - начала XX века): Дисс... кандид. филос. наук: 09.00.06. – Баку, 1987.; Ауелбеков С. А. Концепция панисламизма в Западной советологии: Дисс... кандид. филос. наук: 09.00.02. – Л., 1990.; Бабин В.Г. Проблемы национальной школы в Государственной Думе I – IV созывов: Дисс... кандид. ист.

наук: 07.00.01.– СПб., 1992.– 206 с.; Ганкевич В.Ю. Джадидистська реформа просвіти кримських татар (межа XIX – XX ст.: Автореф. дис... д-ра істор. наук: 07.00.02/ Інститут сходознавства ім. А.Кримського НАНУ.– К., 2000.– С. 2, 30.; Зорин В.Ю. Национальный вопрос в III Государственной думе в России (1907 – 1912 гг.): Автореф... кандидат. ист. наук: 23.00.05 – межнациональные процессы и институты.– М., 2000.– 27 с.; Мухамметдинов Р.Ф. Юсуф Аккура и Зия Гёкальди: формирование идеологии тюркизма.– Казань, 1996.– Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук 07.00.02. – С. 23.; Фахрутдинов Р. Р. Татарское либерально-демократическое движение в конце XIX – начале XX вв.: идеология и политическая программа: Дисс... кандид. ист. наук: 07.00.02. – Казань, 1996. – 214 с.; Юнусова А. Б. Ислам в Башкортостане. История, состояние и перспективы развития: Дисс... докт. ист. наук: 09. 00.06. – М., 1997. – 342 с.

14. Козбаненко В.А. Партийные фракции в I и II Государственной Думе России. 1906 – 1907.– М.: Российская политическая энциклопедия, 1996.– 240 с.; Ланда Р.Г. Ислам в истории России.– М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995.– С. 160.; Ланда Р. Исмаил-бей Гаспринский// Азия и Африка сегодня.– 2000.– № 1.– С. 66 – 71.; Ионова А.И. Исмаил Гаспринский о судьбах мусульман России// Вестник Российской Академии наук. – 1992. – № 6. – С. 91.; Исаков С.М. Общероссийская партия мусульман// История национальных политических партий России. Материалы международной конференции.– М.: Российская политическая энциклопедия, 1997.– С. 220.; Сидоренко Н.С. Указ о введении начал веротерпимости и общественно-политическое движение на Урале (1905 – 1907)// Россия и Восток: проблемы взаимодействия. III Международная научная конференция (29 мая – 4 июня 1995).– Челябинск: Челябинский госуниверситет, 1995.– С. 165 – 168.]

15. Мухаметдинов Р.Ф. Нація и революция (Трансформация национальной идеи в татарском обществе первой трети XX века).– Казань: Иман, 2000.– С. 71.; Мухаметшин Р.М. Ислам и татарский национализм в начале XX века// Ислам в истории и культуре татарского народа. - Казань: Б.и., 2000.– С. 90 – 91.; Султанов Ф.М. Татарское национальное движение: история и современность.– Казань: Магариф, 2000.– 207 с.; Усманова Д.М. Мусульманская фракция и проблемы «свободы совести» в Государственной Думе России (1906 - 1917). - казань: Мастер Лайн, 1999.– С. 43.; Усманова Д. История несостоявшегося альянса: к вопросу о взаимоотношениях мусульман с российскими либералами в конституционный период// Ab I. perio.– 2000.– № 3 - 4.– С. 127 – 157.; Хабутдинов А. Рождение тюркской нации. Исмаил-бей Гаспринский (1851 – 1914)// Идель.– 2000.– № 4. - С. 24 – 26.; Ямаева Л.А. Вопросы свободы вероисповедания в постановке мусульманской фракции Государственной Думы// Россия и Восток: проблемы взаимодействия. III Международная научная конференция (29 мая – 4 июня 1995).– Челябинск: Челябинский госуниверситет, 1995.– С. 150 – 153.]

16. Аблаев Э.А. Исмаил Гаспринский – выдающийся просветитель народов Востока.– Ташкент: Фан, 1994.– С. 21 – 22.; Аблаев Э.А. Исмаил Гаспринский – гуманист, просветитель, педагог/ Под ред. А.Э.Измайлова.– Ташкент: Фан, 1991.– С. 25.; Ганкевич В.Ю. На службе правде и просвещению: Краткий биографический очерк Исмаила Гаспринского (1851 – 1914).– Симферополь: Доля, 2000.– С. 159.; Ганкевич В.Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования. Реформирование этноконфессиональных учебных заведений мусульман в Таврической губернии в XIX – начале XX века.– Симферополь: Таврия, 1998.; Измайлов А.Э., Аблаев Э.А. Исмаил Гаспринский – выдающийся просветитель народов Востока.– Ташкент: Фан, 1994.]

17. Зарубин А.Г. К истории милли-фирка// Проблемы истории Крыма. Тезисы докл. научной конф. – Симферополь, 1991. - Вып.2 та ін.]

18. Antonius G. The Arab awakening.– Philadelphia: Lippincott, 1939.– P. 433.; Kuttner F. Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908// Cahiers du Monde russe et soviétique.– 1975.– а XVI (3-4), juil–dec.– P. 383.; Landau J. Parliaments and parties in

Egypt.– New York: Praeger, 1954.– P. 141.]

19. Hartmann M. Der Islam. Mitteilung des Seminars für Orientalische Sprachen.– 1908.– XII.– P. 36; Hartmann R. Zum Gedanken des «Kongresses» in den Reformbestrebungen des Islamischen Orients// Die Welt des Islams.– 1941.– q 23.– P. 122 – 132.; Kirimal E. Der nationale Kampf der Kirimturken. Mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917 – 1918. – Emsdetten: Verlag Lechte (Westf), 1952.

20. Kýrymlý H. Kýrym tatarlarýnda millî kimlik ve millî hareketler (1905 – 1916).– Ankara: Türk tarih kurumu basýmevi, 1996.– S. 79.

21. Al-Bakri S.M. T. Égypte – Congrès musulman universel// Revue du Monde musulman.– 1908.– Vol. IV.– P. 136.; C.D[esormeaux]. La Presse Musulman. «An-Nahda» (La Renaissance)// Revue du Monde musulman.– 1908.– Vol. V. 1 V.– P. 174.; Hamet I. Le Congrès musulman universel// Revue du Monde musulman.– 1908.– Vol. IV.– 1 1.– P. 100.; L. B. La Presse Musulman. «An-Nahda» (La Renaissance)// Revue du Monde musulman.– 1908.– Vol. V; 1 V.– P. 175.; Politique musulmane. Lettre à un Conseiller d'État// Revue du Monde musulman.– 1910.– 1 9.– P. 154.; Sayyid Mohammed Taoufik al-Bakri// Revue du Monde musulman.– 1908.– Vol. IV. – P. 276 – 283.; Le Congrès musulman universel// Revue du Monde musulman.– 1909.– V. IX.– P. 194 – 195.

Поступило в редакцию 4.02.2002 г.